

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертационния труд на Георги Кирилов Медаров

„От либерализъм към авторитаризъм. Българският случай след 1989 г.“

за придобиване на образователната и научна степен „доктор“ в професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата (Социология. Обща социология)

от доц. д-р Андрей Виктор Бунджулов, Катедра „Икономическа социология“,
Общикономически факултет, УНСС

В началото бих отбелязал няколко момента от образователната и професионалната биография на кандидата: Георги Кирилов Медаров е бакалавър по международни финанси и търговия на Портсмутския университет (2002 – 2006), магистър е по глобална политическа икономия на Съсекския университет (2006 – 2008), докторант в Катедра „Социология“ в Софийския университет (от 2010 – досега); от 2013 г. води занятия по историческа социология на икономиката и екологията, критическа теория, критическа социология на символните форми в Пловдивския университет. Той има 19 научни публикации, от които 7 в съавторство, повечето свързани с темата на дисертацията; 12 доклада, от които 3 в съавторство. Сред посочените публикации бих открил сборника „Критически погледи към човешките права“ (София, 2014), на който Георги Медаров е съставител, и изследването „Предприемачески дух и прозрачни предприемачи. Експертно знание, неолиберално управление и социално страдание“ (София, 2015), на което е съавтор.

Дисертационният труд е структуриран в шест глави, въведение и заключение. Обхваща 389 страници, заедно с библиография от 696 заглавия на български и английски. Използвани са 12 таблици и графики. Изпъстрен с множество позовавания и емпиричен материал, текстът проследява различни тематични нюанси и разклонения, въвежда широки теоретични и социално-исторически връзки и контексти. Това, макар и на места да изглежда прекалено обстоятелствено, е неизбежно при възприетия подход.

Съдържание на дисертацията: *Първа глава* реконструира методологическите инструменти, ключовите понятия, предпоставки, залози и ограниченията на изследването и използвания изследователски подход. Извеждайки централния теоретичен аргумент, че „стабилността на либералните дискурси изисква постоянното (въз)производство на фигури на авторитарния враг“, *Втора глава* предлага емпиричен анализ на производствата на фигури на либералния враг през 1990-те години в България и тяхната връзка с разпространени днешни реконструирания на врага на либерализма в либералната преса. *Трета глава* показва, че образите на тълпата и образите на тоталитаризма споделят обща история с изменящите се и противоречиви либерални представи за врага. Специален акцент се поставя върху антикомунистическите схващания за тоталитаризма у нас след 1989-та, като се аргументира тезата, че и в този случай не може да се говори за единна „тоталитарна парадигма“, а по-скоро за наличието на тоталитарна нагласа; тоталитаризмът е тук също „празно означаващо“, което отправя към различни антикомунистически усвоявания на понятието, наследяващи антипопулистки предпоставки от историческите му употреби. Като се стъпва върху разграничението между експертиза и критика, в *Четвърта глава* са представени различните критики на транзитологичната експертиза чрез погледа на антропологическата литература върху постсоциализма, както и на критическото разбиране за експертното знание, което не го свежда до маскираща идеология, а разглежда усвояването на господстващите означаващи в разнородни дискурси, превръщането им „от празни в плаващи означаващи“. Особен интерес представлява анализа на процеса на овсекидневяване на експертно знание чрез съпоставяне на експертните и всекидневните разкази за прехода. *Глава пета*, която за мен е най-интересната, изследва социологическите условия за и политическите ефекти на въобразяването на 'Прехода' като провален от „окултни сили“ или от онези актьори (обществени отношения), които започват да се *явяват* по-късно като 'Задкулисие'. Като аргументът е, че чрез означаващото 'Задкулисие на прехода' се усилват либералните представи за врага. Празните означаващи, които конструират либералните представи за врага, се трансформират във все по-призрачни форми, защото са усвоени от множество посоки и либералните идентификации не могат да ги удържат. Конспиративните разкази всъщност се явяват симптом на кризата на либералната представителна демокрация. Най-сетне, *Глава шеста* се връща към проблема за либералния враг, но този път от перспективата на означаващото 'популизъм' чрез

изследване на практическите артикулации между либерални и популистски дискурси в две посоки: първо, чрез конституирането на ефективен враг и второ, чрез тактически усвоявания на популистски дискурси за либерални цели.

Текстът надхвърля стандартите и критериите за „малка“ докторска дисертация. Демонстрирана е завидна ерудиция, мобилизиран е голям масив от исторически и теоретични ресурси, което в съчетание с усет към детайла и нюансите в различни гледни точки и перспективи, прави съдържанието едновременно богато и плътно, подтикващо към дискусия.

Актуалността на темата (предмета) произтича не само от известните и широко дискутирани тенденции в развитието на Европа и света. Формулирана по такъв начин, тя провокира и оспорва самата наложена се представа за случилото се в Източна Европа като „преход от авторитаризъм към либерална демокрация“ (А→ЛД), показвайки, че всъщност става дума за „обратни процеси“ (Л→А). Но **заскобяването на тоталитаризма**, това изместване от „тоталитаризъм“ към „авторитаризъм“ още в първото изречение на *Въведението* на дисертацията е показателно, доколкото залогът на изследването е именно **привидността на движението от „авторитаризъм“ (а не от „тоталитаризъм“) към демокрация.** Може би, защото между тях няма рязка граница. Но това не означава, че изобщо няма граница. Все пак, макар и свързани, „авторитаризъм“ и „тоталитаризъм“ означават различни неща. Взаимните преходи „авторитаризъм – тоталитаризъм“ и обратно (А↔Т), макар и логични, не са саморазбиращи се. Ако преходът „естествено“ бива мислен като преход от тоталитаризъм/авторитаризъм към демокрация, то защо обратното не е така? Това би проличало съвсем ясно, ако заместим в заглавието на дисертацията „авторитаризъм“ с „тоталитаризъм“: „*Преходът от либерализъм към **тоталитаризъм.** Българският случай след 1989 г.*“ В иманентна либерално-демократична плоскост, макар и провокиращо, се оказва „по-логично“, че се е състоял „обратен преход – от либерализъм към авторитаризъм“ (отколкото към „тоталитаризъм“). Във всеки случай, съгласен съм с автора, че тези процеси не са предадени, еднозначни, еднопосочни (телеологични), а разпръснати емпирични ефекти на дискурсивни практики, разкриващи противоречиви тенденции и колебания между два привидни полюса – „либерализъм“ и „авторитаризъм“ (Л↔А). Проблемът според мен възниква, когато тоталитаризмът се прибавя (има предвид)

някак естествено, заедно с авторитаризма. Така обаче, убягват **специфичните блокирания при взаимните преходи $L \leftrightarrow T$, за разлика от $L \leftrightarrow A$.**

С други думи, съществува разлика в застъпванията от типа $L \leftrightarrow A$ и $L \leftrightarrow T$. Артикулациите между либерализми и авторитаризми, и либерализми и тоталитаризми, насочени и разбрани като емпирични казуси в различни контексти са различни. Но тогава дали изследването на либерално-авторитарните артикулации в иманентна на либералната демокрация плоскост, скъсвайки с есенциализиращата представа за „наследството“ на режима преди 1989-та („социалистическите остатъци“), няма да се окаже недостатъчно? Дали, за да изследваме взаимните застъпвания между либерализъм и авторитаризъм след 1989-та, не е необходимо да вземем предвид **предшестващите усвоявания на либерализма от самия бивш („тоталитарен“) режим преди 1989-та** – не като неизкоренени „отживелици от буржоазното минало“, а като иманентно на „тоталитарния социализъм“ условие за възможност на поява на нови дискурсивни елементи, трасиращи сглобките и разпаданията между авторитарни и либерални дискурси в годините на прехода? Тоест, става дума за застъпванията – как те се отразяват впоследствие – между авторитаризъм/тоталитаризъм и либерализъм в рамките на самия „тоталитарен режим“; как той реагира на икономическо и политико-идеологическо равнище – под формата на реформаторски проекти, съпътствани от периодично провеждани кампании на борба с „буржоазния либерализъм“, впрочем насърчаван индиректно от самите тези реформаторски проекти. Наистина в оптиката на дискурсивния анализ на Муф и Лакло, както сам авторът показва, прокарването на рязка граница между тоталитаризъм, авторитаризъм и либерализъм като дискурсивни практики би било непродуктивно. Но същевременно става въпрос за коренно различни режими на (въз)производство на дискурсивни практики преди и след 1989-та, при което важно е да се види как ерозията и разпадането на тоталитарните дискурсивни режими намира израз в разрастващото усвояване на либерални елементи, както и по-сетне кризата на либералния режим – във възкръсването на тоталитарни елементи.

Ключът към разбирането на дисертацията е **антиесенциалистката нагласа и нейните граници**, която аз споделям (в нейните граници) – критиката на допускането, че „зад“ идеологическите дискурси стои някаква скрита, независима реалност на „материалните интереси“. Материални интереси разбира се има, но те не могат да бъдат

изолирани от идеологическите дискурси, нито да бъдат разглеждани като тяхна „предоснова“. Т.нар. социална реалност (обществото, интересите, властта, идеологиите и т.н.) – в антиесенциалистката нагласа – би трябвало да се разбира не като предаден „фундамент“, а като „практически понятия“ (по-скоро назовавания, без предшестващи фиксирани значения), съчетаващи дискурси и практики (идеология и материална практика). Изобщо, за да сме коректни към автора на текста, би трябвало да не забравяме, че тезата му като цяло се разгръща в перспективата на един ясно очертан, с неговите граници и ограничения, подход – този на Есекската дискурсивна школа. Този подход авторът преценява, не без основание, като пригоден и работещ за целите на изследването. Впрочем, в това се състои един от основните приноси но и едно от основните предизвикателства пред дисертационния труд, за което Георги Медаров си дава сметка: „Ако антиесенциализмът му се доведе до своя логически край, то остава неясно какво е естеството на градивните елементи, които съставят описваните дискурсивни вериги (в случая – политически идентичности). Можем лесно да кажем, че няма либерализъм като такъв, а че има единствено конкретни либерализми, които са съставени от либерални и нелиберални елементи... Ако всички „изми“ са дискурсивни и конюнктурни артикулации от разнородни елементи..., то какви основания можем да имаме, за да даваме имена на съставните им части? Например как може да се говори за артикулация между либерализъм и авторитаризъм, но без преди това да отпаднат антиесенциалистките предпоставки“ (с. 26). И наистина, как може? Отговорът на Георги Медаров е, че това е възможно чрез приемането на определени (споделени) очевидности, „както се разчита на това, че споделяме сходни граматически очевидности“ (с. 27). Но тези определени (споделени) очевидности, които непрекъснато влизат в напрегнати съчетания помежду си, трябва да бъдат удържани в различни вътрешни и външни перспективи на самото им казване. Това поражда двояк ефект: от една страна, чувството, че в дисертацията „прекалено много неща са приемат за даденост“ и от друга страна – прекалената обстоятелственост в експлицирането на това какво точно не се казва (с. 27).

Изследването, по собствената оценка на автора, е позиционирано в широката традиция на критическата социология (критическите социологии). Под „критика“ тук се разбира експлицирането на социалните условия на възможност и политическите ефекти от артикулациите между либерални и авторитарни елементи като моменти от споделени

дискурсивни вериги. Георги Медаров прилага инструментариума на Есекската дискурсивна школа (Ернесто Лакло, Шантал Муф) към емпиричния анализ на българския случай, давайки си сметка и за ограниченията на подобен подход. Бих казал, че авторът се опитва да **социологизира** избрания дискурсивен подход, привличайки богат емпиричен материал, съчетавайки качествени методи (дискурсивен анализ) с количествени социологически изследвания на общественото мнение, анализ на изборни резултати и контент-анализ на партийни програми и медийни публикации. Георги Медаров също така си дава сметка, че дискурсивният подход трябва да бъде допълнен с критическа социална теория в духа на Марксовото разбиране на конститутивната роля на формите на явяване на обществените отношения като „действителни абстракции“, вградени, оспорвани и усвоявани в практиката. Дискурсите са тъкмо такива „действителни абстракции“, които трябва да се извличат от конкретните им исторически и политически употреби (практики). Така, възприетият в дисертацията подход минава отвъд дуализма „идеология – практика“ и е обърнат към анализ на отделни емпирични казуси. Авторът нееднократно настоява, че няма нещо като „абстрактна идеология“, „свят на чистите идеи“, което обаче **не релативизира** и не лишава изследването от теоретична насоченост, както и от критически и политически залози, свързани с либерализма и демокрацията. Това, че либерализмът и демокрацията са в криза, чиято симптоматика можем да разчетем във взаимните артикулации с авторитаризма и тоталитаризма, не означава, че трябва да се откажем от либералните и демократични ценности. **Ако трябва да се откажем от нещо, то е по-скоро от техните тотализиращи интерпретации.** Намирам за работеща тезата на Георги Медаров, че авторитаризмът и либерализмът не бива да се мислят като „природни дадености“, несъвместими „по природа“, „над“ или „пред“ исторически дадености, хомогенни цялости/идейни системи (критиката на представата за идеологията като надисторическа, автономна, кохерентна система); че между либерални и авторитарни дискурси са възможни и емпирично наблюдаваме множество моменти на застъпвания, което **не означава, че няма граници, артикулиращи либерализма и авторитаризма** като дискурсивни практики или че популизмът, авторитаризмът, тоталитаризмът, задкулисието и пр. като дискурсивни фигури, трябва да бъдат **разглеждани просто в кавички.** Репрезентациите са винаги нещо повече от репрезентираното, доколкото в един съществен смисъл го конституират. Зад тях не съществува някаква масивна, предадена социална реалност сама по себе си. Всъщност

това са репрезентации на репрезентациите, които винаги са нещо повече от репрезентираните репрезентации и не могат да бъдат сведени до тях. Политическата идентичност, нейната временна устойчивост, а не преддаденост, се разбира като съчленяване по логиката на еквивалентността на множество хетерогенни елементи (позиции, искания), които се артикулират в привидна цялост спрямо отрицанието на своето Външно като моменти от дадена дискурсивна верига. По такъв начин политическите идентичности и идеологически дискурси трансцендират конкретни контексти, без да са преддадени. Така например дискурсивната фигура на „задкулисието на прехода“ поражда политическите ефекти на стабилизиране на либералните представи за врага.

И все пак, защо случилото се толкова упорито бива мислено през дискурсивната фигура на „прехода от авторитаризъм/тоталитаризъм към либерално-демократично управление“ (А/Т→ЛД), докато всъщност се развиват противоположни процеси и тенденции (Л→А/Т)? Отговорът не трябва да се мисли „идеологически“, не става дума за „деформация“, изкривяване на някакъв изначален замисъл, което би предполагало възможността за нов истински, реален преход, коригиращ състояния се. Обяснението на случилото се, смята Медаров, е в самата „вътрешна логика“ на либерализма – вътрешна не по природа, а спрямо социалната логика на реално съществуващите либерални управленски режими. Казано направо, **либералните режими на управление съдържат потенциали на сдвояване с авторитарни и тоталитарни дискурсивни елементи.** Но защо? Самата модерна демокрация съдържа възможността за взаимни връзки/преходи „либерализъм – авторитаризъм/тоталитаризъм“ и българският случай трябва да се разглежда не като „отклонение“, а като вписващ се в по-широки тенденции на либералното управление след Студената война, а и на по-стари либерални управленски режими. Или, както подчертава и авторът, „то насочва не към радикален разрыв, а към тенденции, за които има изобилие от емпирични данни“. Думата „тенденции“ тук е важна, защото насочва не към някакви цялости, обратен преход-връщане от една система към друга, описан като „реставрация на недемократични режими“, а като симптоматика, разпръснати ефекти, уловени на нивото на дискурсивните практики. Между политическите и икономическите либерални дискурси, както и между тях и авторитарните/тоталитарните, няма рязка граница, те могат да влизат в противоречие, както и да се застъпват, но това е налична възможност, която трябва да се изследва емпирично, а не принципна необходимост (с. 22). Авторитарните тенденции са

вътрешни (на либералния дискурс) и защото не противоречат (по силата на някакви „природни“ закони) на атомизиращите ефекти на реално съществуващия либерален ред (на либералния капитализъм), но могат да подкопават публичния интерес да уронват демократичния суверенитет. Тоест преходът Л→А е иманентен на либералния ред, а не преход към някаква радикално различна система или реставрация на бившия режим. Но дали преходът Л→Т е също така иманентен на либералния ред? Позицията на автора на дисертационния труд е, че либералната демокрация е потенциално жизнен проект, но не завършен, а „осъвместяващ несъвместимости“ (с. 34). Именно разбирането на тази парадоксалност на либералната демокрация (либералния демократичен дискурс), или на този „демократичен парадокс“, по определението на Муф, е изключително важно, за да разберем рисковете и предизвикателствата, пред които тя днес е изправена. Авторитарните (и тоталитарните) форми, възприемани в постсоциалистическия период, не са пряко социалистическо наследство ("отживелица", "остатък от миналото"), макар и да не са без връзка с него, а се концептуализират като дискурсивно условие за произвеждане на отрицания на либерализма, функционирайки като негово конститутивно Външно. Изследователският проблем са моментите, в които тези отрицателни същности биват въвлечени в рамките на либералните дискурси.

По-горе обърнах внимание, че либералните режими на управление съдържат потенциали за авторитарни (и тоталитарни) усвоявания. Вярно ли е обаче обратното – **авторитарните (както и тоталитарните) режими на управление съдържат ли либерални потенциали?** И ако да, по каква се отличават в това отношение **авторитарните и тоталитарните режими?** Нарочно обръщам въпроса, за да се види как подобно обръщане изглежда, както подчертах в началото, някаква специфична *бариера*, блокираща взаимните превръщания А/Т↔Л. От какъв характер е тази бариера? От „идеологически“? Защото, когато казваме, че либералните режими на управление имат авторитарни и тоталитарни интенции, всъщност имаме предвид не изобщо някакъв абстрактен идеологически и политически план, а либерализма като специфична политикономическа дискурсивна практика – неговата, така да се каже, **капиталистическа** форма („либерален капитализъм“) или също така неговата **социалистическа** форма („либерален социализъм“). Оказва се, че „капитализмът“, както и „социализмът“, имат, всеки по свой, специфичен начин, авторитарни и тоталитарни потенциали (интенции). И

ако разграничим либерално-авторитарните артикулации в либерално-капиталистически план, с което съм съгласен (те са богато и добре илюстрирани в дисертацията), не е ли необходимо да разграничим артикулациите и в друг план – **авторитарно/тоталитарно социалистически**, доколкото той не е огледален на първия? Има ли, и ако да, каква е разликата между авторитарните и тоталитарните усвоявания на либерализма при социализма в движението от социализъм към тоталитаризъм/авторитаризъм и съвместяването на социализма и тоталитаризма/авторитаризма; тоест, мащабното усвояване от социализма на тоталитарни и авторитарни форми (С→Т/А) и обратното – либерализацията на авторитарния (и тоталитарния) социализъм (А/ТС→Л)? Например, възниква следният въпрос: Дали либерализмът бива въвлечен в тоталитарни дискурсивни вериги, тъй както авторитаризмът в либералните, т.е. в иманентния план, този път на тоталитарните режими на управление? Дали либерализмът се усвоява от тоталитарните дискурсивни практики „иманентно“ или в този случай подобно усвояване води не до привидности на демократично функциониране (дедемократизация), а до разпадане на самите тоталитарни режими на управление? Авторът в една бележка под линия в средата на дисертацията (с. 191) експлицитно заявява, че: „Въпреки, че сходствата между социализма и авторитаризма са извън фокуса на настоящата дисертация, трябва да отбележа очевидното – тяхното наличие. Няма нужда от пространни разяснения за това, **че отхвърлянето на демокрацията в определени моменти е привиждано като възможност от страна и на социалистическия проект...**“ и че **“връзките между социализма, демокрацията и авторитаризма са далеч по-сложни от актуалните днес политически лозунги.**“ За автора обаче това са все теми, които излизат извън непосредствения обseg на дисертационния труд. Но как бихме могли да разберем „изместването на **очакваното** движение от авторитаризъм към либерализъм към **действителното** движение от либерализъм към авторитаризъм като държи напрежението между двете страни отворено“ (с. 24), без да го огледаме в усвояването на елементите на либерализъм от авторитарния/тоталитарния социализъм? С други думи, какво означава да държим напрежението между двете страни „отворено“ – дали „отворено“, поради някаква несъвместимост помежду им или и поради нещо друго – провалът на усвояването на либерални елементи от авторитарните и тоталитарните дискурсивни практики при социализма? Ако авторитарните или тоталитарните усвоявания (авторитарният и

тоталитарният потенциал на либерализма) биват обяснявани с **капиталистическия** характер на либералния ред, а **либералният** характер на капиталистическия ред обяснява обратното – резистентността на либерализма срещу тоталитарни изкушения и усвоявания, то авторитарните и тоталитарни усвоявания при социализма, обикновено се обясняват с унищожаването на самия либерален ред, заложено в революционната практика, а разпадането, по-сетне, на авторитарния (тоталитарния) социализъм – с вътрешната резистентност на държавния социализъм към либерализацията.

В заключение ще отбележа, че авторефератът на дисертацията точно отразява нейното съдържание, както и теоретичните и емпиричните приноси в нея: очертаването на границите на допусканията, че либералните и авторитарните дискурси са несъвместими по своята природа. Оттук проблематизирането на широко разпространените очевидности, оформящи научния и публичния дебат за посоката и характера на прехода у нас след 1989 г., изследването на нестабилността на политическите идентичности, общественото недоволство от „Прехода“, кризата на представителство и отказа от гласуване, провала на експертните очаквания за естествеността на преходите от авторитаризъм към либерализъм и превръщането им в тяхното отрицание – преход от либерализъм към авторитаризъм. В тази връзка не можем да не се съгласим с автора, че се нуждаем от повече критическо знание за въпросните обратни процеси, оставащи невидими в координатите на идеологическите дискурсивни практики, функциониращи като „действителни абстракции“ (по Маркс).

На основание на казаното за качествата на дисертационния труд, с убеденост предлагам на уважаемото научно жури да присъди на Георги Кирилов Медаров научната и образователната степен „Доктор“.

25 май 2017 г.

Доц. д-р Андрей Бунджулов